

Budapesti Levéltári Mozaikok

2023/3. szám

DOI: 10.56045/BLM.2023.3

ISSN: 2939-6921

URL: <https://leveltarimozaikok.bparchiv.hu/2023/01/20/leveltari-mozaikok-79/>

HERÉDI ATTILA

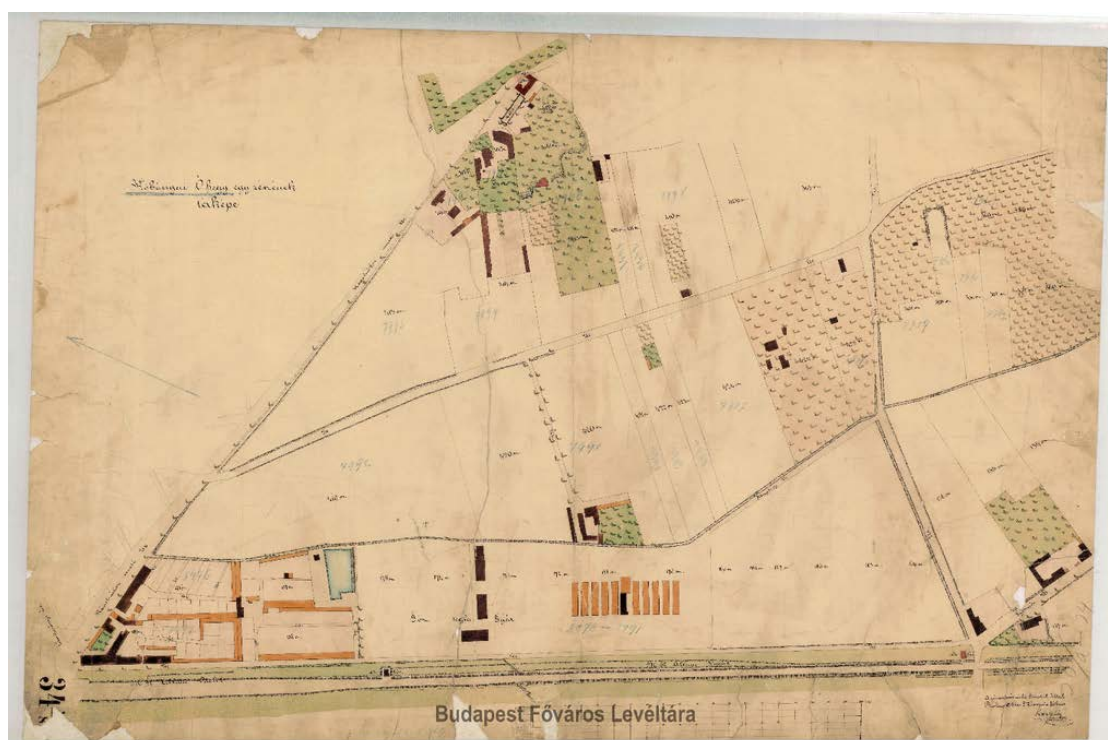
Új lehetőség a fejlődésre *Kőbánya és a városegyesítés*

Amikor Budapest egyesítésének gondolata felmerült, elsősorban Buda és Pest szabad királyi városok nagy múltú, sűrűn beépített- és lakott, gazdaságilag is jelentős belső városrészeinek sorsát szerették volna szorosabban összekötni, amihez Óbuda mezőváros csatlakozása is eléggé kézenfekvőnek látszott. Később bizonyos megfontolások alapján egyes külterületek, vagy különleges helyzetű városrészek szabályozásáról is gondoskodtak – ilyen volt pl. a Margitsziget. Ugyanakkor Pestnek nagy kiterjedésű tartozékai is voltak, amelyek a lakosság számában, vagy az urbanizáció mértékében nem érhettek fel a belsőbb kerületekkel. Sokan így vélekedtek Kőbányáról is, holott az 1860-as évek végére itt már fontos előre lépések történtek a városiasodás felé, és az ide települt üzemek is jelentős gazdasági erőt képviseltek. Azonban ahhoz, hogy a honatyák Kőbányát komolyan vegyék, és végül tizedik kerületként csatlakozhasson a főváros területéhez, az itt érdekelt birtokosoknak, és gyártulajdonosoknak is össze kellett fogniuk. A következő írás erről számol be.

Kulcsszavak: *Pest, főváros, külterület, téglagyárak, szőlőtermesztés, sertésszállások, sörgyártás, mezei rendőrség, Keresztes Károly, Kőbánya, X. kerület, Havas Ignác*

Budapest X. kerületét Kőbányaként is szokták emlegetni. Ennek történeti alapja, hogy itt található Pest sík, homokos területéből kiemelkedő két domb, Ó- és Újhegy, amelyek alkotóanyagát, a mészkövet, a középkortól fogva fejtették, és használták elődeink. Kőbányával kapcsolatban már a török időkből származó források is megemlítik, hogy az innen származó építőanyagot Pesten és Budán is felhasználták.¹ A mészkő kitermelése során keletkezett üregek további hasznosítása, valamint az itt található, kiváló minőségű víz vonzotta ide a 19. század második felében a sörgyárakat, amelyek később a vidék egyik fő hírnevét adták.² A kőfejtés és a sör készítése mellett az itteni agyagtartalmú talajt felhasználó téglagyárak jelentették Kőbánya (korabeli, német nevén: *Steinbruch*) ipari tevékenységét.³

A terület jogi tekintetben Pest szabad királyi város külbirtoka volt,⁴ s hozzá tartoztak az ún. Rákosi-rétek, vagyis a Rákos-patak környéki földek is, ahol az elszórva található majorok gazdái sokféle mezőgazdasági tevékenység mellett malmokat is működtettek.⁵ A téglagyártás üzeméhez tartozó ipari- és gazdasági épületek környékén, valamint a bérlők által megművelt városi tulajdonú szántókon és legelőkön mutatkozott némi élet, egyébként Kőbánya nagy kiterjedése ellenére gyér lakossággal rendelkezett.

1. kép. A kőbányai Óhegy egy részének (a mai Kápolna, Kőér, és Vaspálya utcák közötti terület) gyér beépítettsége 1870-ben.
([BFL XV.16.b.228/4](#))

Ó- és Újhegy pedig már a 18. században is ismert volt szőlőkultúrájáról, és a reformkortól kezdve egyre népszerűbbé vált a sűrűn lakott, belső városrészekből kiköltözni

¹ Dausz 1913. 28–29. p.

² Pecsók 2022. 256–257. p.

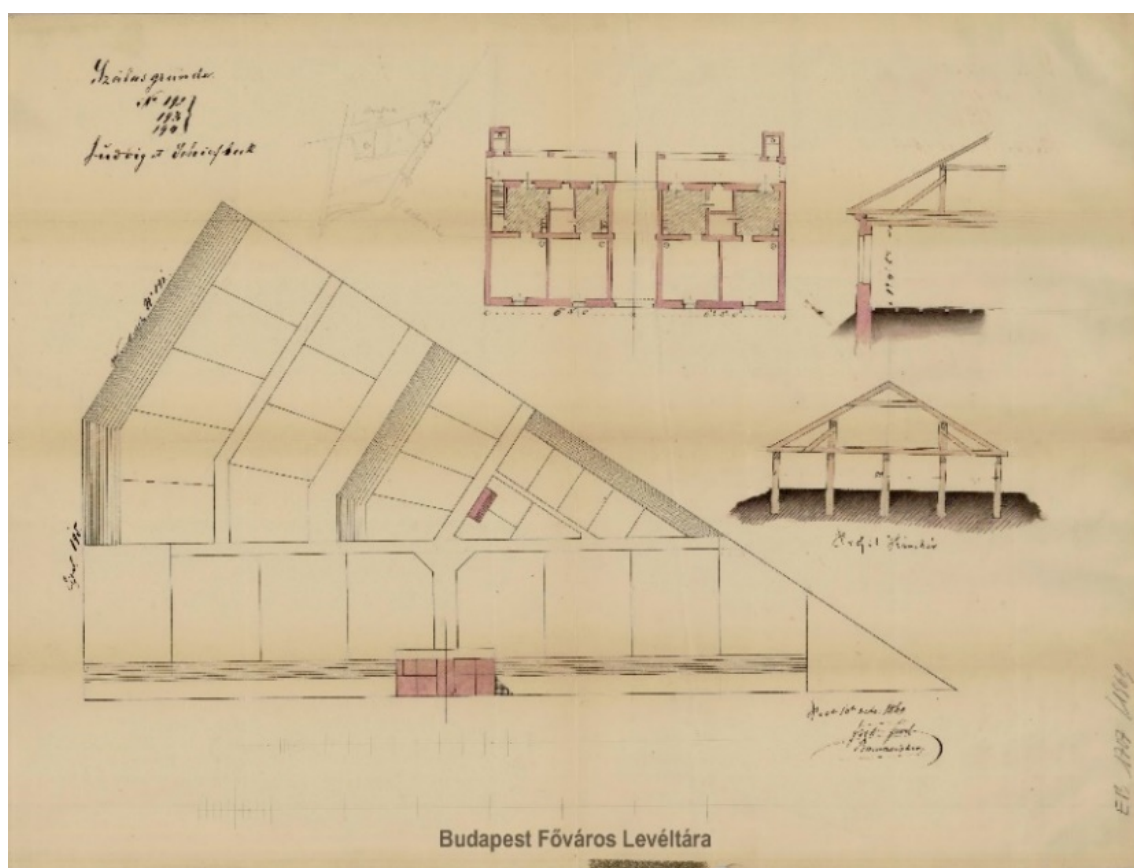
³ Kádár 2015. 9. p., Szalai 1970. 7–76. p.

⁴ Ennek első, hiteles jogforrása I. Lipót császár privilégiumlevele 1703-ból. BFL IV.1127. 6. t.

⁵ Ma Felsőrákos néven a X. kerület északi felében található városrész, még mindig sok virágkertészettel, illetve beépítetlen, művelés alatt álló területtel rendelkezik.

vágyók körében. Ezek módosabb pesti polgárok voltak, akik szőlőt vásároltak itt, és préházakat, nyaralókat építettek birtokaikon, de a városi lakosok is előszeretettel kirándultak Kőbányára – ekkor még többnyire „társas kocsin”, vagyis több utast is elbíró, menetrend szerint közlekedő bérkocsin.⁶ Az 1848-49-es szabadságharcot követő elnyomás kissé visszavetette a környék fejlődését, de az 1860-as években, amikor Pest városa ismét önállóan rendelkezhetett közigazgatásáról, már több irányban is megindult Kőbánya fejlesztése – igaz, csak kis lépésekben, és nagyon lassan.

A szőlőbirtokosok mellett akkoriban már a sertéskereskedők voltak a külterület legjellemzőbb lakói: a reformkor végére kiépült ceglédi (szolnoki) vasútvonal vonzotta ide ezt a gazdasági ágazatot, amelyet a pesti tanács Ferencvárosból a külterületre száműzött a „tisztátalansága” miatt, és amely ezen új helyén hamarosan országos, sőt európai hírnévre tett szert.⁷ A sertésszállások gombamódra szaporodtak a vasút közelében a Gyárdülőnek nevezett területen és a távoli vidékekről ide seregülő sertéskereskedők kiszolgálására a szállodák és a vendéglők is megjelentek.⁸

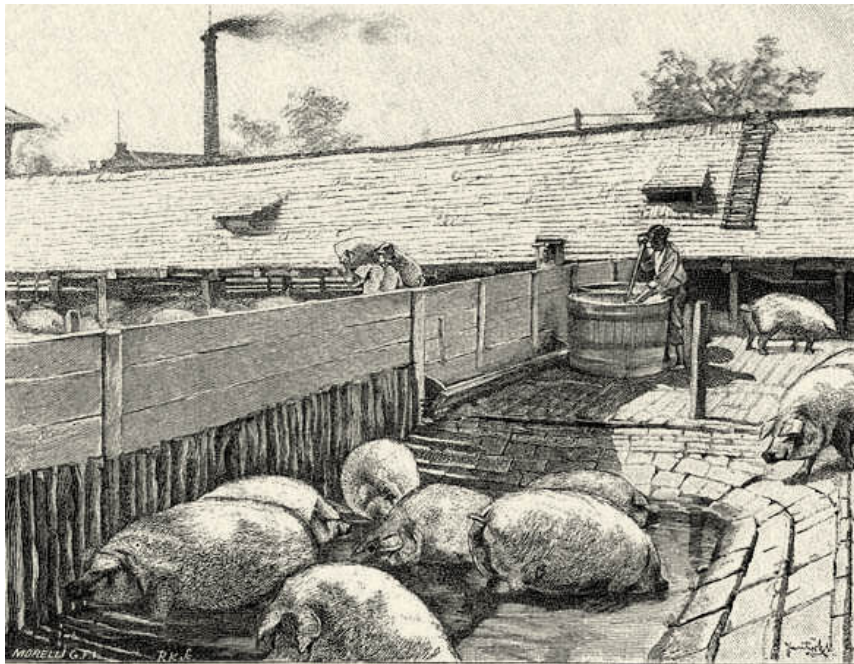
2. kép. Feszli Frigyes-tervezte sertésszállás, 1869.

([BFL XV.17.b.312 1707/1869](#))

⁶ Herédi 2020. 154–156. p.

⁷ Vörös 1978. 146. p.

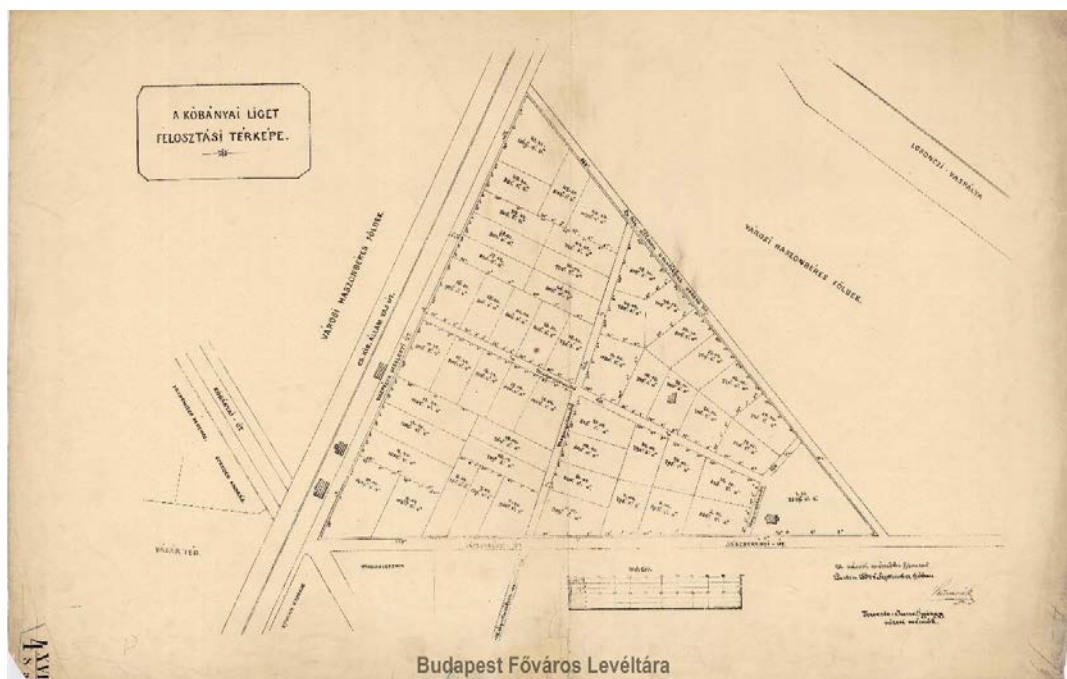
⁸ Dausz 1913. 79. p., Herédi 2022. 242–243. p.

3. kép. Sertésszállás Kőbányán. Jantyik Mátyás metszete, 1893 körül.

(*FSZEK Bp. Gyűjt. bibFSZ01469798*)

Az évtized folyamán Kőbánya sokat lépett előre az urbanizáció terén is: a mai városközpont kezdett egyre jobban kiépülni, mivel a Liget-telek parcelláinak árverésein sokan vásároltak ingatlanokat, amelyekre csinos lakóházakat építettek.⁹ Ennek ellenére Kőbánya állandó lakossága továbbra is gyérnek számított, hiszen a szőlőben foglalkoztatott napszámosok gyakran távolabbi vidékekről „ingáztak” ide, és a téglagyárak munkásainak egy része is idényjelleggel dolgozott itt.

4. kép. A Ligettelek felosztási térképe 1864-ből. ([BFL XV.16.b.228/58](#))

⁹ Még a szabadságharc előtt kezdődött meg az ingatlan fejlesztése, de a Városliget „kihívójának” szánt kőbányai mulatónegyed meghiúsulása miatt a város visszavásárolta és felparcellázta a területet, majd árverések útján még a hetvenes évek elején is árulta a „Liget-telkeket”. Dausz 2013. 67–76. p.

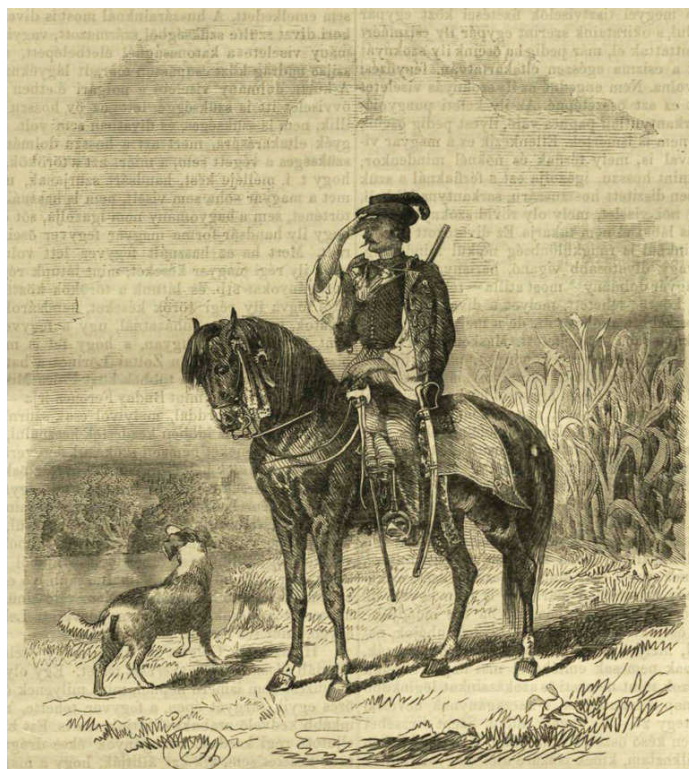
A szőlőtulajdonosok közbirtokosságot alapítva igyekeztek Ó- és Újhegyen lévő szőlőiket jó karban tartani, amelyhez hozzá tartozott az is, hogy maguknak kellett gondoskodniuk javaik védelméről is. Még 1844-ben épült Kőbánya ma is álló, romantikus stílusú műemlék épülete, a Csősztorony; onnan, Óhegy legmagasabb pontjáról figyelték a közbirtokosok által fizetett csőszök a kiterjedt szőlőkerteket.

Abban az időszakban ugyanis Kőbányán még nem létezett önálló közrendészeti szerv; a külterületek felett a mezei kapitány őrködött, aki egyben alkapitányi tisztséget is viselt, és hivatala is Pesten (az akkor még külvárosnak számító Ferencvárosban, a mai Ráday utcában) volt megtalálható. Már a kortársak is látták, hogy a hatóság ilyen távoli elhelyezése kedvezőtlenül hat a vidék közbiztonsági viszonyaira, ezért egyfolytában beadványokkal ostromolták a pesti tanácsot, hogy a mezei kapitányságot válassza le a ferencvárosi alkapitányi tisztségről, és Keresztes Károlyt (aki már a szabadságharc előtt is ellátta ezt a posztot) embereivel, a lovas kerülőkkel helyezze át együtt Kőbánya központjába.¹⁰

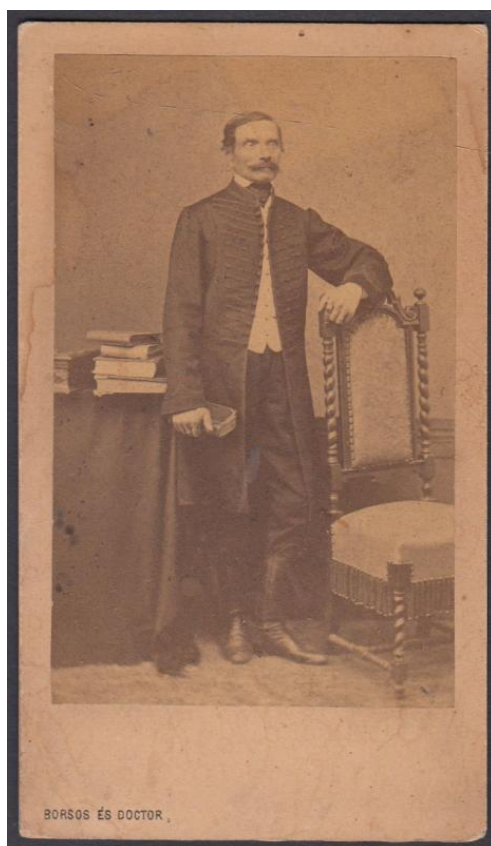

5. kép. A Csősztorony, 1941.
([Fortepan/Miklós Lajos, képszám: 140978](#))

¹⁰ BFL IV.1303.f. X. 776/1863. A forrás közlését lásd: Herédi 2022. 236–238. p.

6. kép. Pestvárosi kerülő, 1861.
([Vasárnapi Újság, 1861. március 10. 113. p.](#))

7. kép. Keresztes Károly, kőbányai mezei kapitány.
Borsos és Doctor felvétele, 1863.
(A Darabanth Aukciósház Kft. közlése)

De nem csupán a helyi rendőri felügyelet hiányzott Kőbányán ahhoz, hogy városiasnak legyen nevezhető, hiszen se orvosi ellátás (kórház), se városi szolgálatot végző bába vagy halottkém,¹¹ sőt, még gyógyszerár sem volt itt még a kiegyezés (1867) idején. Fácányi Ármin, Kőbánya egyik híres lokálpatriótája csak 1871-ben nyithatta meg patikáját a Liget téren,¹² az egészségügy elégtelen állapota pedig a pesti városvezetés számára is nyilvánvalóvá vált az 1872-es kolerajárvány idején,¹³ mivel akkor a sok helyi megbetegedés miatt külön barakk-kórházat kellett felállítani.¹⁴

Az oktatás kérdésének megoldását is a helyi birtokosok erőltették, látva, hogy a távolban ülésező pesti tanácsnokok kevésbé foglalkoznak az itteniek szükségleteivel.¹⁵ A 1856-ban felállított első iskolaépület pár éven belül már képtelen volt kielégíteni a növekvő létszámú gyereksereg támasztotta igényt, ezért 1868-ban oktatási célokra megvásárolták a Kápolna téri „Havas Ignác-féle házat”, amelyben azóta is – bár sok átalakítással, bővítéssel – általános iskola működik. 1870-ben Újhegyen egy másik épületben is megkezdtek a tanítást.¹⁶

A vallási igények ugyanúgy kielégítetlenek voltak, mivel az egyetlen kőbányai templomba, a ma is álló Conti-kápolnába is jó ideig még a józsefvárosi plébániáról járt ki miséket tartani az atya – a többi felekezet templomainak pedig ekkor még se híre, se hamva nem volt. Pedig igény lett volna rá, hiszen a gyárak és a sertéskereskedelem az ország minden tájáról, sőt, külföldről is idevonzotta az embereket, akik viszont nem találtak vallási életük gyakorlására alkalmas helyszínt Kőbányán. Így a növekvő számú katolikus, izraelita, református vagy evangélikus hívő (utóbbiak jórészt a Felvidékről a munka miatt ide áramló „tót” férfiak voltak) be kellett, hogy zárándokoljon Pestre, ha vásár- és ünnepnapokon meg akarta hallgatni Isten Igéjét.¹⁷

Látható, hogy a meginduló urbanizációt leginkább hátráltató körülmény a helyi hatóságok és intézmények hiánya volt, hiszen a legtöbb ügy elintézése miatt be kellett menni a kilométerekre fekvő Pestre. Maga a távolság még egy könnyebben leküzdhető akadály volt, hiszen 1868-tól már lóvasúton is elérhetővé vált Kőbánya központja,¹⁸ azonban a városba irányuló közúti, valamint a lokális (mai fogalmakkal: „kerületen belüli”) közlekedés viszont nehézkes és néha veszélyes volt a kevés számú, illetve rossz minőségű út miatt.¹⁹

Ilyen viszonyok uralkodtak tehát Kőbányán, amikor 1872-ben elkezdődtek a Budapest létrehozásáról szóló törvénytervezet kidolgozási munkálatai. A tárgyalások során a képviselők jó része, ahogyan azelőtt mindig is, Kőbányára mint Pest külterületére tekintett, ami azt jelentette, hogy közigazgatási szempontból az ott lakókat egy másik kerülethez akarták csatolni. Budapest leendő választó- és közigazgatási kerületi beosztásánál ugyanis elsősorban arra

¹¹ BFL IV.1314. 739/1873.

¹² Dausz 1913. 128. p.

¹³ Kőbánya szegényebb néprétegeiben jóval nagyobb pusztítást végzett a kolera, mint a belsőbb városrészek lakosai között. Vörös 1978. 245. p.

¹⁴ Dausz 1913. 135. p.

¹⁵ Uo. 101. p.

¹⁶ Uo. 102–104. p.

¹⁷ A ma is ismert kőbányai templomok csak évtizedekkel a városeyesítést követően épültek meg. Dausz 1913. 96–98., Herédi 2022. 247. p.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1868. szeptember 27.

¹⁹ A pesti irányú fő közlekedési útvonal, a Kőbányai út kikövezése, egyúttal a vízlevezető csatornák építése – főként anyagi okokból kifolyólag – csak lassan haladt. Óhegy szőlőin a közbirtokosság által saját használatra létesített dűlőutakat pedig egyre gyakrabban használták – engedély nélkül – a közeli kőbányákból és téglagyárakból árut fuvarozó szekerek, amely súlyukkal sok kárt okoztak a gyenge kivitelű kis földutakban. Herédi 2022. 241. p.

törekedtek a törvényt előkészítő bizottság tagjai, hogy közel azonos számú választópolgár jusson minden választókerületbe; az másodlagos kérdés volt, hogy földrajzilag is egybeessen az országgyűlési és a helyhatósági (vagyis a leendő budapesti közigazgatási) választókerület.²⁰ Ennek a vezérelvnek aztán az lett az eredménye, hogy a csekélyebb lakosságú külterületek lakóinak valamelyik belvárosi előljáróságra kellett volna menniük szavazni, illetve ügyeket intézni – ugyanúgy, ahogyan korábban is, maximum kicsit differenciáltabb (és talán hatékonyabb) hatósági szervezetben történt volna az ügyintézés, mint a rendi társadalomból örökölt, és egészen 1873-ig fennálló pesti városi tanács idején.

A választási rendszer sajátosságai jól kiütköztek Kőbánya esetében, amely jellemző példája volt e két típusú csoportosítás antagonisztikus voltának. A központi rész, Ligettelek és Óhegy, ahol nagyobb volt a népsűrűség, és ahol Kőbánya tehetősebb (virilista) lakói, valamint a terület főbb intézményei voltak, történetileg is inkább Józsefvároshoz (a leendő VIII. kerülethez) tartozott volna, míg az alacsony lélekszámú, viszont a sertéskereskedelem miatt jelentős gazdasági súllyal rendelkező Gyárdűlő és Kúttó (város)részeket mégis inkább a szintén nem túl népes Ferencvároshoz (IX.) akarták hozzácsatolni.²¹

A helyi érdekeknek természetesen egyik sem felelt meg, így beadványukban a kőbányai birtokosok és gyárosok igyekeztek a terület gazdasági erejével, nagy átutazó forgalmával stb. példálózni, hogy a maguk számára kieszközölhessék az önálló kerületi státuszt. Így a kerületek megállapítását végző „34-es bizottmány” szemléletét nem kis mértékben annak köszönhetően sikerült megváltoztatni, hogy Havas Ignác, Kőbánya egyik legnagyobb birtokos lakója történetesen a fővárosi törvény létrehozását szervező királyi biztos is volt egy személyben. Ezért aztán természetesen pártolóan mutatta be a honatyáknak a kőbányai birtokosok által megfogalmazott, terjedelmes kérvényt, amely Kőbányát pesti külterületből a leendő főváros egyik önálló közigazgatási kerületévé kívánta alakítani.²²

A képviselők közül egyébként többeknek is voltak érdekeltségei Kőbányán. Például Barhó Ferenc, budai vaskereskedő volt az egyik legjelentősebb itteni birtokos, a szőlőbirtokosság elnöke; a nagy köztiszteletnek örvendő volt pesti főpolgármester, Rottenbiller Lipót szintén hatalmas birtokokkal rendelkezett Kőbányán; Fuchs Ignác volt a Kőbányai Takarékpénztár alelnöke; csongrádi Forgó István üveggyáros, helyben számos ház, és telek tulajdonosa; Richter József hentesmester és háztulajdonos, Schreyer András és Schuster János sertéskereskedők, Steiger Gyula ügyvéd, Kada Mihály alpolgármester, Jellinek Mór, Tavaszy Endre és mások.²³

A kérelem – nem kis mértékben Havas Ignác személyes támogatásának köszönhetően – végül elfogadásra került. A választói létszám kiegészítése miatt azonban szükség volt a leendő X. kerület „felhizlalására”, így az egyébként szervesen Józsefvároshoz tartozó gyárak (a későbbi Ganz-MÁVAG), valamint a leendő (csak jó tíz évvel a városeyesítést követően felépülő) Tisztviselőtelep területe Kőbányához került, csakúgy, mint (az akkor még) erzsébetvárosi (VII. kerületi) Rákosfalva.²⁴

²⁰ Gárdonyi 1913. 327–328. p.

²¹ Gerhard 2022. 10–13. p.

²² Gárdonyi 1913. 392–394. p., Gerhard 2022. 11. p.

²³ BFL IV.1403.a 1. kötet. 1–3. p.

²⁴ E területek a 20. században visszakerültek „eredeti helyükre”, azzal a különbséggel, hogy Rákosfalva 1930 után már nem a VII., hanem a XIV. kerület része.

8. kép. Az Elöljáróság épülete Kőbányán – még az eredeti, egyemeletes változatban a 20. sz. elején.

([Országos Széchényi Könyvtár](#))

1873. november 17-én tehát létrejött az új főváros, Budapest, amely élén Ráth Károly főpolgármester és Kamermayer Károly polgármester álltak, valamint tíz közigazgatási kerület, a helyi önkormányzatokat vezető előjárókkal.²⁵ Kőbánya így megkapta a lehetőséget, hogy egy nagy fejlődés előtt álló, korszerűnek gondolt közigazgatási rendszerrel működő nagyváros szerves része lehessen. Az, hogy a következő évtizedekben mégsem tudta ezt maradéktalanul kihasználni, és meglévő gazdasági ereje ellenére fejlettség szintjén sokáig Budapest sereghajtó kerülete maradt, több tényező eredménye – de ennek fejtegetése már egy új fejezetet jelent Kőbánya történetében.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1227 Kiváltságlevelek (1691–1848)

IV.1303.f. Pest város tanácsának iratai. Tanácsi iratok (1850–1873)

IV.1314. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok (1870–1873)

IV.1403.a Budapest Székesfőváros Törvényhatóságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1873–1944)

Nyomtatott források

Gárdonyi 1913.

Gárdonyi Albert: *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye*. Budapest, 1913.

²⁵ A X. kerület első előjárója Zofahl András háztulajdonos, a Csősztorony építőjének, Zofahl Lőrincnek a leszármazottja lett. BFL IV.1403.a 1. kötet. 67. p.

Felhasznált irodalom

- Dausz 1913. Dausz Gyula: Kőbánya múltja és jelene. Budapest, 1913.
- Gerhard 2022. Gerhard Péter: [Az egyesülő Budapest közigazgatási és választókerületeinek kialakulása.](#) Budapesti Levéltári Mozaikok 2022/17. DOI: 10.56045/BLM.2022.17
- Herédi 2020. Herédi Attila: [Rend a periférián. A mezei rendőrség Kőbányán, Keresztes Károly irányítása alatt \(1840–1870\).](#) In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XLV.* Szerk.: Dománszky Gabriella, Budapest, 2020. 151–182. p.
- Herédi 2022. Herédi Attila: Egy borvidék végnapjai. A kőbányai borkultúra felszámolása a 19. század végén. In: *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv XVI.* Főszerk.: Kenyeres István. Budapest, 2022. 235–251. p.
- Kádár 2015. Kádár József: [Tégláról Téglára Kőbánya agyagából.](#) In: *Budapest 2015/2.* 9–11. p.
- Pecsők 2022. Pecsők László: Kőbánya – borvidékből a sörgyártás fellegvára. In: *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv XVI.* Főszerk.: Kenyeres István. Budapest, 2022. 252–272. p.
- Szalai 1970. Szalai György: Kőbánya története. Budapest, 1970.
- Vörös 1978. Vörös Károly: [Pest-Budától Budapestig, 1849–1873.](#) In: *Budapest története. IV.* Szerk. Vörös Károly. Budapest, 1978. 117–320. p.

Impresszum Budapesti Levéltári Mozaikok

A kiadó neve: Budapest Főváros Levéltára
A kiadó székhelye: 1139 Budapest, Teve u. 3–5.
Felelős kiadó: Dr. Kenyeres István főigazgató

Főszerkesztő: Dr. Simon Katalin
Szerkesztőség: Fazekasné Dr. Toma Katalin, Dr. Fehér Csaba, Dr. Garami Erika, Dr. Ternováczy Bálint,
Dr. V. László Zsófia, Tóth Gergely (technika- és honlapfelelős)

A szerkesztőség elérhetősége: 1139 Budapest, Teve utca 3–5.; 1554 Budapest, Pf. 41.
e-mail: mozaikok@bparchiv.hu
ISSN 2939-6921